

Intohimon fonesteemi ja kiireen etymologia

Ulla-Maija Forsbergin kiistämättömiin ansioihin etymologina kuuluu fonestee-min käsitteen määrittely ja käyttöönotto uralistiikan kontekstissa. Monografiassaan *Fonesteemit ja sananmuodostus* Forsberg kuvaa fonesteemin ekspressiivisen sananmuodostuksen yksikkönä, joka edustaa konventionaalista äännesymboliikkaa ja sisältää usein myös synesteettisen äännesymboliikan aineksia. Työstä ilmenee myös, että fonesteemien lähtökohtana on usein imitatiivinen äännesymboliikka. Yksittäinen fonesteemi voi olla hyvinkin vanha, jopa kantauralilainen, muttei ole välttämättä koskaan esiintynyt kielessä vapaana morfeemina ja sen myötä perinteisenä kantasana. Uralilaiset fonesteemit Forsberg esittää muodossa #CVCi-; jälkivokaali *i* on ”suomalais-ugrilaisista sanavartalon loppuvokaaleista kevein” (Kulonen 2010: 94–97).

”Etymologisessa tutkimuksessa on tähän saakka virheellisesti yhdistetty keskenään kaukaisista sukukielistä nuoria deskriptiivisanoja, kun pitäisi hakea niiden taustalta äänteellisiä konventioita, joihin liittyy kuvaileva ja sellaisena ekspressiivinen semanttinen mielikuva. Äänteellisten konventioiden pohjaltahan kielissä luodaan uutta deskriptiivisanastoa, joka enimmäkseen, kuten itämerensuomessa, on varsin nuorta.” (Mts. 16). Tähän haluaisin lisätä, että uutta deskriptiivisanastoa saadaan myös kieli-kontakteissa, kun olemassa olevat fonesteemit vetävät puoleensa – toisin sanoen houkuttelevat lainaamaan – sanoja, joihin niitten konventionaalinen äännesymboliikka on laajennettavissa.

Hans Sperberin jo sata vuotta sitten esittämien, usein siteerattujen ajatusten mukaan ekspressiivinen sananmuodostus liittyy äänteellisen varioinnin keinona käsitteitten tunnelataukseen eli affektiin, sillä affektiiviset käsitepiirit muodostavat attraktiokeskuksia, jotka vetävät puoleensa muitten käsitepiirien sanoja ja ajavat sanastoan uusiutumaan ja varioimaan niin voimallisesti, etteivät ”normaalin” sananjohdon keinot riitä (Sperber 1923: 45–49; vrt. Hakulinen 1933). Samat attraktiokeskukset

vetävät kuitenkin puoleensa myös lainasanoja, ja tällaiset lainat ovat alttiita motivoitumaan uusiksi ja ekspressiivistymään (vrt. Jarva 2003: 96–102). Ehdotankin, että juuri kielen konventionaalinen äännesymboliikka, jota voidaan kuvata fonesteemien avulla, ohjaa tällöin lainautumista pyydystämällä tarjolla olevista lähtömuodoista kielessä vaimiina oleviin muotteihin sopivimmat.

Tutkailen tässä artikkelissa Forsbergin (mts. 2010: 108) itämerensuomeen ja saameen rekonstruoimaa fonesteemia #*kiri*-, johon ”yhdistyy sekä kova pistävä ääni että hapan tai karvas makuaistimus ja tietenkin myös silmään pistävä (kirkas) valo”. Vanhin fonesteemin yhteyteen kuuluva sana on *kireä*, jolla on vastineita paitsi itämerensuomessa – ka. *kirie* ’rutikuiva; äkäinen’, *kiristeä* ’kylmetä’, *kiristyö* ’kuivettua’, va. *tširissää* ’kuivettua, kutistua’, vi. *kiristada* ’puristaa, pusertaa’ – myös saamessa: saaP *garra* : *garas* ’kova; väkevä; kiivas, ankara’. Selvimmin onomatopoeettisia fonesteemin pesyeseen kuuluvista sanoista ovat *-k*-tilkkeellä (vrt. s. 239) muodostetut *kirkua*, *kirkkua* ja *kirskua*, joilla on laaja itämerensuomalainen levikki. Samat ainekset, #*kiri*-fonesteemin ja *-k*-tilkkeen Forsberg jäljittää myös adjektiiviin *kirkas* (sm. ka. va. vi.).

Tässä en käsittele Forsbergin #*kiri*-fonesteemin yhteyteen liittämiä *-p*- ja *-m*-tilkkeillä laajennettuja sanoja, vaan rajoitan aiheeni tilkkeettömiin ja *-k*-tilkkeellisiin sanoihin. Edellisiin kuuluu selvästi myös viron tilkekonsonantiton *kireda* ’kiekua’ ja ehkä vielä suomen *kire* ’riite, huurre, ohut (jää)kuori tms.; pakkaskeli; pieni, kuivettu-nut’, jos sen lähtömotivaationa on ollut ’kuivuus’ tai ’ankara kylmyys’.

#*kiri*-fonesteemin merkityspiirteitä on myös kahdella äänteellisesti läheisellä itämerensuomalaisella sanueella, joihin kuitenkin liittyy myös ’himon, kiiman’ ja ’into-himon’ merkityksiä: **kiiras* ~ **kiiri* ja **kirki*.

Etelävirossa Võrtsjärven ympäristön pitäjistä on merkitty *kiiras* merkityksensä ’raisu, kevytmielinen; himokas, kiimainen’, idempää Räpinästä ja pohjoisviron itämurteen puolelta Kodaverestä samanmerkityksinen *kiirakas*. Sen vastineena on yleensä (mm. SKES, SSA) pidetty suomen adjektiivia *kiiras*, jolle Suomen murteiden sanakirja mainitsee merkitykset ’peräänantamaton, tiukka (Mikkeli, Hirvensalmi); kitsas, nuuka (Vuoksenranta); kova, tiukka (paikka)’. Vanhassa kirjasuomessa *kiiras* esiintyy Kollaniuksen lainsuomennoksessa vuodelta 1648 yhteydessä *kiiras ja äkillinen tuittu* (vrt. SSA).

Suomen *kiiras* tulee siis paljon lähemmäs ’kireän’ semantiikkaa kuin siihen yhdistetty eteläviron sanue. Fonesteemin #*kiri*- merkityskenttään sopivat myös lyhyt-*i*-llinen *kiiras*, joka Pohjois-Satakunnasta ja Etelä-Pohjanmaalta on kirjattu sanonnassa *ottaa kiraille* ’suututtaa’, sekä pohjoismurteista ja Kainuusta tavattu *kiiri* (myös *kiire*) ’(paha) mieliala, tuuli; into, vimma; tuuri; vuoro’. ’Kirkkauteen’ taas liittyvät mm. *kiirastuli*, alun perin ’puhdistustuli’, SMS:n mainitsema *kiirasilmä* (Sonkajärvi, Kuusamo) ’kirkassilmä’ ja ka. *kiirakka* ’kirkas’, Lönnrot mainitsee sanalle *kiira* sekä merkityksen ’bråd, häftig’ että ’ren o. blank’. Tähän on lisättävä, että satakuntalais- ja hämäläismurteissa *kireä* merkitsee myös ’hellittämätöntä, lujaa, vaativaa’ (SMS).

Kirki (: *kirje*-) ’lemmenpalo, kiima, himo; pistävä ihmisen haju’ (SMS) on suomessa vain itämurteista harvakseltaan tavattu ja säilynyt lähinnä kansanrunoissa, mutta itämerensuomessa sillä on laaja levikki. Eteläkarjalan ja livvin vastineella *kirgi* on sama

'himokkuuden' merkitys (KKS). Myös viron *kirg* on nykykielessä 'intohimo, kiihko', mutta Saarenmaan, Länsi-Viron ja Kodaveren murteissa on sillä konkreettinen merkitys 'kipinä' (EMS).

Tästä sanapeseestä on tehnyt mainion selvityksen jo Lauri Hakulinen (1933) lähtökohtanaan Lönnrotin ja Krohnin mainitsema suomalais-karjalainen "naimakiihkon haltia *kirki*". Hakulinen hahmotteli merkityksen 'kiihko' kehittyneen merkityksestä 'kipinä', vaikkei edes vielä tiennyt eteläviron ja liivin vastineista, jotka vahvistavat kehityssuunnan. Etelävirossa (*kirg*) ja liivissä (*kireg*, *kirüg*) merkitys 'kipinä' on yksinomainen lukuun ottamatta Urvastesta muistiin merkittyä merkitystä 'liekki'. Tämä sanue on siis kahdesta päästänsä yhteydessä #*kiri*-fonesteemiin: ensinnäkin 'kirkkauden' ja toissijaisesti myös 'pistävän hajun' merkityksen kautta.

Myös muodollisin kriteerein sekä *kiiras* että *kirki* sopisivat fonesteemin #*kiri*-yhteyteen, sillä ekspressiivisessä sanastossa vartalon laajentamiseen on kaksi keinoa, tilkkeen käyttäminen ja vokaalin pidentäminen (Kulonen 2010: 252). Sitä paitsi *-k*-on teoksen (s. 239) aineistossa tilkekonsonanteista yleisin. Affektia on merkityksessä mukana enemmän kuin "hitunen" (vrt. s. 94), joten kumpaakin sanuetta voi pitää ekspressiivisenä.

Alkuperänselityksenä tässä tulkinassa on kuitenkin ainakin kolme ongelmaa. Ensinnäkin vartalon laajentamiseen tulisi liittyä jonkinlaista synesteettistä äännesymboliikkaa kuten pitkäkestoisuutta tai suhteellista hitautta (vrt. s. 95, 235, 241), johon 'himokkuus' sopii huonosti, 'kipinä' ja 'äkillisyys' vielä heikommin. Toiseksi *kiiras* on selitetty kahdesta eri germaanisesta lähteestä, joista toinen liittyy 'puhtauteen' ja 'kirkkauteen', toinen 'intohimoon'. Kolmanneksi *kirjen* konkreettinen lähtömerkitys 'kipinä' tulisi johtaa abstraktista 'kirkkaudesta'.¹

Nuoret *kiiraat*

Ensimmäisen lainaetymologian suomen *kiiras*-sanalle on esittänyt Streng (1915: 63) muinaisskandinaavin adjektiivista *skírr* 'puhdas, kirkas, kiiltävä'. LägLoS (1996, s.v. *kiiras*²) pitää Strengin etymologiaa mahdollisena vain yhdyssanojen *kiirastorstai* ja *kiirastuli* alkuosille ja huomauttaa, ettei muinaisruotsista ole tavattu odotuksenmukaisia yhdysmuotoja **skírsla-porsdagber* 'kiirastorstai' tai **skírsl-eldber* 'kiirastuli', vaan ainoastaan *skærseldber* 'kiirastuli', joka vokaalinsa puoleksi ei sovi lainanlähteeksi. Erikseen lainautuneena LägLoS pitää Lönnrotin mainitsemaa adjektiivia *kiira* 'puhdas, kirkas'. Se on kuitenkin voinut hyvin lainautua muinaisskandinaavista itämerensuomen pohjoismurteisiin jo ennen *kiirastorstaita* ja *kiirastulta*, onhan se osana paitsi yllä mainituissa sanoissa *kiirasilmä* 'kirkassilmä' ja ka. *kiirakka* 'kirkas' (vrt. *kiilakka* id.), myös SSA:n mainitsemissa rasvan käsittelyyn liittyvissä verbeissä *kiirata* 'puhdistaa' ja

1. Artikkelini vertaisarvioijaa kiitän vielä neljännen ongelmakohdan osoittamisesta: hänen mukaansa Forsbergin aineistossa ole yhtään sanaa, jossa ensi tavun *-i-* olisi sekundääristi pidennyt *r:n* edellä.

kiirastua, kiiraintua 'puhdistua'. Tämä *kiira* on voinut kansanetymologisesti yhdistyä muinaisruotsin *skær*-määriteosaan sanoissa *skær-s-eldber* ja **skär-s-porsdagber*, jolloin *kiirastulen* ja *kiirastorstain* -s- edustaisi lähinnä muinaisruotsin genetiivin päätettä.

Uudemman *kiiras*-lainselityksen on esittänyt Koivulehto (1974: 123): sm. *kiiras* 'äkillinen, raju, kova', vs. *kiiras* 'levoton, epävakainen, liikkuva, kiireinen, tulinen, himokas, kiimainen' ← kge. **gī-ra-z*, vrt. sa. *Geier* 'korppikotka'. Se perustunee Klugen ja Mitzkan (1967 s.v. *Geier*) tarjoamalle oletukselle, että länsigermaaninen korppikotkan nimitys **gīr-(a)n* on adjektiivin mas. *gīr*, kysä. *gīre* 'ahne' substantiivistuma. Tämän adjektiivin johdoskorrelaatteja on nykysaksan *Gier* 'halu, himo, intohimo', josta puolestaan on johdettu adjektiivi *gierig* 'halukas, ahne, himokas, ahmatti'. Ongelmana on kuitenkin, että muinais(ala)saksin ja keskiyläsaksan sanakirjoista löytyy tästä adjektiivista vain lyhytvokaalisia muotoja, jotka Klugen uudemmat painokset mainitsevat pitkävokaalisten sijaan. Jo LägLoS (1996, s.v. *kiiras*¹) kritisoi Koivulehdon etymologiaa tältä pohjalta. Kantagermaanin tuoreemmat etymologiset sanakirjat (HGE 2003, EDPG 2013) eivät nekään oleta pitkävokaalista adjektiivia **gīraz*.

Toinen muinaisgermaanisen etymologian kannalta epäilyttävä seikka on eteläviron ja suomen *kiiras*-adjektiivien merkitysero. Suomen sanalta ei löydy merkityksiä 'kevytmielinen' eikä 'himokas, kiimainen', jotka eteläviron adjektiivilla ovat EMS:n mukaan yksinomaiset: *kiiras, kiirakas* on siis synonyymi koko Viron alueella tunnetulle adjektiiville *tiiras* 'kiimainen'. Kodaveressä ja Pöltsamaalla *kiirakas* merkitsee myös 'nopeata, sukkela' eli samaa kuin vi. *kiire*, mutta etelävirossa *kiire*-sanalla ei ole vastinetta, joten enintään Kodaveren ja Pöltsamaalla *kiirakas* voi olla sen johdos. Niinpä eteläviron *kiiras*-adjektiivin taustalla lienee saksan *gierig* merkityksessä 'halukas, himokas', mutta sen mukautumista -as-päätteeseen tyyppiin voitaneen kiittää synonyymia *tiiras*. Sen ei siis tarvitse olla suomen *kiiras*-sanana vastine.

Suomenkaan *kiiras* ei ole kovin laajalevikkoinen. Yleisimmin tunnetussa merkityksessään 'kova, tiukka (paikka)' se on selitettävissä sanan *kiirastuli* lyhentymänä. Erilähtöiselle adjektiiville *kiiras* 'peräänantamaton, tiukka; kitsas, nuuka' jää siis vain eteläsavolais-eteläkarjalainen murrelevikki. Aluetta kuitenkin laajentaa jonkin verran karkkulaissyntyisen Kollaniuksen käyttämä (mahdollisesti lyhytvokaalinen!) *kiras* sekä hieman lännempää tavattu verbijohdos *kiirastaa* 'vaatia itsepintaisesti, kovistaa'. Ruotsin *girig*-adjektiivilla on kirjakielisten merkitysten 'ahne, saita, kitsa, itara; himokas' lisäksi yleinen murremerkitys 'työteliäs, ahkera; sitkeä, sinnikäs', joten semanttisesti se periaatteessa riittää suomen sanan lainanlähteeksi, mutta jonkinasteinen merkityssiirtymä kohti #*kiri*-fonesteemia on myös havaittavissa ('kireä' ~ 'tiukka, peräänantamaton'). Sanan -as-päätteen selitykseksi LägLoS ehdottaa vaikutusta äänteellisesti ja merkitykseltään läheisestä adjektiivista *kiivas*. Niinpä sekä suomen että eteläviron *kiiras*-sanat voidaan selittää suhteellisen nuoriksi lainoiksi.

LägLoS mainitsee *kiiraan*¹ yhteydessä substantiivin *kiiri* (~ *kiire*) '(paha) mieliala; into, vimma; tuuri; vuoro' (*kiirillään, kiirissä* 'pahalla tuulella'), mutta sitä tavataan vain Himanka–Nurmes-linjan pohjoispuolelta. Kyseessä on todennäköisesti erillinen laina, ehkäpä *girig*-adjektiiviin liittyvästä substantiivikorrelaatasta

(takaperojohdoksesta?) *gir* 'himo, halu', joka on säilynyt kirjallisiin lähteisiin asti vain norjan murteissa, mutta on voinut aiemmin kuulua ruotsinkin (pohjoisiin) murteisiin. Lainaselitys edellyttää, että *kiirinkin* lähtömerkityksenä voidaan pitää '(into)himoa, halua'. Muutamassa SMS:n esimerkkilauseessa *kiiri* onkin hyvin korvattavissa sanalla *intohimo* tai *halu*: *se meni Pekalta se kiiri obi* (Himanka); *kun tuli semmonen kiiri, että ostetaan siammarijav varsia Ouluun* (Hailuoto); *välistä on ettei kalà otà milhään (onkeen) ku se ei olè hänen kiirinsä* (Kolari); tytöstä, joka "vahtaa poikia": *kiirilhään* (Simo). Toisaalta merkityksen '(paha) mieliala' lähtökohtana saattaa olla myös ru. *gir* '(laivan) käännös, kurssimuutos'.

Vanha kirki

Kirki-sanana osoittavat varsin vanhaksi sen vastineet pohjoissaamassa, *garga* 'suihku, ruiskaus' ja *gargit* 'säkenöidä, kipunoida, tupruta'. SSA merkitsee saamen vastineet kysymysmerkillä, mutta syynä on luultavasti semanttinen ero, joka vaikuttaa suurelta, kun lähtökohtana on suomesta tavattu merkitys 'kiima, himo'. Ongelma poistuu, kun Hakulisen (1933: 163) tavoin tulkitsemme etelämpänä säilyneen 'kipinä'-merkityksen alkuperäiseksi: "Mitä ensinnäkin tulee merkityksenkehitykseen 'tuli' > 'polte' > 'intohimo', huomauttakkoon, että 'kovaa halua' usein ilmaistaan kuvaannollisesti 'tulen, poltteen' tms. nimityksellä". Hakulinen havainnollistaa 'poltteen' ja 'himon' yhteyttä vaikuttavalla valikoimalla sananlaskuja ja murre-esimerkkejä, josta edustavimpina mainittakoon "Kirki piiaassa palaapi, kirki piian kintahassa", "Hiili on nuoren hiassa, tuli neidon pohkeassa, kekäleitä kantapäässä", "Tulisoiitto morsiamen hameen alla" ja "mieli kytevi kylän pojille". Lopulta myös saksan *Brunst* 'kiima' on johdos verbistä *brennen* 'pala'

Toisena semanttisena paralleelina voisi mainita myös suomen sanan *abku*, jonka alkuperäinen ja lainaoriginaalin merkitys on 'tuhka', mutta joka suomen kaakkoismurteissa tarkoittaa myös 'intoa, kiihkoa, kovaa halua' (SSA).² 'Kipinä' on myös avain koko sanueen alkuperään, joka löytyy balttilaiselta taholta.

Latvia-suomi-latvia-sanakirja kääntää *kipinän* sanoilla *dzirksts*, *dzirkstele*. Fraenkel (LEW) mainitsee sanan *dzirkstele* 'Funke' hakusanana lt. *garas* '(Wasser)dampf, leidenschaftlicher Wunsch, heftige Begierde, eifriges Streben, Eifer' alla. Sinne Fraenkel on koonnut laajan joukon balttilaisia ja slaavilaisia johdoksia indoeurooppalaisesta, hyvin laajalevikkisestä juuresta **g^{wh}or-*, jonka lähtömerkitykset liittyvät kuumaan ja palamiseen. Karulis (LEV s.v. *dzirksts*) täsmentää, että kysymys on katoasteisesta *k*-johdoksesta **g^{wh}r-k-*, jolla ei ole vastineita latvian ulkopuolella. Latviassa siihen liittyvät myös *dzirkste* 'großer Funke', *dzirkstelains* 'funkelnd, feurig', *dzirkstelēt ~ dzirkstēt* 'Funken sprühen, funkeln', *dzirkstība* 'Feurigsein' ja *dzirkstīt* 'fimmeln' (ME). Sanan *-st*-aines on luultavasti < itäbaltin **-št-* eikä siksi näy itämerensuomen lainavartalossa, jonka lähtömuodoksi voi kantabalttiin rekonstruoida kannan **girk-* (> lv. *dzirk-*).

2. Tästä huomiosta kiitän artikkelini vertaisarvioijaa.

Koska *dzirkst*-sanueen levikki rajoittuu latviaan, on syytä kysyä, eikä lainaus-suunta voisi olla vastakkainen. Vastaus on kuitenkin kielteinen, sillä latviassa ei ole varmoja itämerensuomalaisia lainoja ajalta ennen ääntenmuutosta $k > c$, $g > dz$: vain *cimds* 'kinnas' voisi sopia sellaiseksi, mutta senkin yleensä katsotaan lainautuneen vastakkaiseen suuntaan.

Fraankelin ja Karuliksen selitys ei kuitenkaan ole aivan ongelmaton. Matasović (2008: III) nimittäin selittää, että indoeurooppalaisen vokaalisen *ɣ*:n säännöllisenä jatkajana tulisi velaariklusiilin jäljessä olla kantabalt(oslaav)in *-ur-* eikä *-ir-*. Analogisia poikkeuksia sääntöön on lukuisia, mutta **g^{wh}or-*juuren katoasteen varmoinhin edustuksiin palautuu *-ur-*: ven. *зрeмь, зрeвaмь* 'wärmen', mksl. *зeрмь* 'Becken, Kessel' (LEW s.v. *garas*) < ksl. **gur-*.

Mahdollisesti vartalon kba. **girk-* > lv. *dzirk-* äänneasuun liittyvät liettuan verbi *žirti* (prees. *žiru* t. *žirstu*) 'streuend auseinanderfahren; funkeln' ja sen johdos *žirgnis* (= *pirkšnis*, *žiežirga*) 'glühende Kohle, sprühende Glut, Funke' (Kurschat LDW). Derksen (EDBIL) liittää ne indoeurooppalaiseen juureen **g^(h)er(H)-*, josta on johdettu myös lt. *žerėti* 'im Glänze strahlen, funkeln, glitzern, glänzen' (josta → vi. *ere*, vs. *berre* 'kirkas, halakka; kuuma, polttava', vrt. Junttila 2015: 220). Tämä juuri ei ole laajalti tunnettu kuten **g^{wh}or-*, vaan sen levikki rajoittuu baltoslaaviin. Indoeuropeistien asiantuntijain ratkaistavaksi jää kysymys, voisiko se ollakin vain **g^{wh}or-*juuren spontaanisti, affektin vaikutuksesta palatalisoitunut variantti (lähinnä **g^her-*). Joka tapauksessa sen odotuksenmukainen katoaste on kantabaltin **žir-*, josta jollakin *g*-johdoksella on saatu liettuan 'kipinää' merkitsevät *žirgnis* ja *žiežirga* (**žiež-žirg-*, vrt. Smoczyński SEJL s.v. *žiežirba*). Latviassa hyvin lähelle niitä tulee *dzirkstele*-sanana synonyymi *zirkste* (lv. *z*, lt. *ž* < kba. **ž*). Myös mainittu lv. *-k*-johdin saattaa olla sama kuin lt. *-g-*, sillä sen asema myöhemmän *-st*-johtimen edellä neutraloi soinnillisuusoppositio; toisaalta johtimen soinnillisuus liettuaassa saattaa johtua affektista.

Kaiken kaikkiaan viimeistään kantaitäbaltissa on varmaankin ollut 'kipinän' merkityksessä rinnan katoasteiset **gir-k/g-* ja **žir-k/g-*, joista kummassakaan ei **g^{wh}or-*juuri edustu ainakaan säännönmukaisesti. Edellisessä, lv. *dzirkst*-sanueen kantamuodossa ja ksm. **kirki*-sanana lähtömuodossa, on epäodotuksenmukainen *i*, jonka mahdollisesti selittää jälkimmäisen vaikutus. Jälkimmäinen, sanojen lt. *žirgnis* ja *žiežirga* ja lv. *zirkste* kantamuoto taas palautuu joko aivan toiseen, sattumalta sekä äännteellisesti että semanttisesti tätä muistuttavaan juureen **g^(h)er(H)-*, tai, mitä itse todennäköisempänä pidän, **g^{wh}or-*juuren ekspressiiviseen, vasta (esi)baltoslaavissa syntyneeseen varianttiin **g^her-*.

Itäbalttilaisissa kielissä on 'kipinän' merkityksessä muitakin äännteellisesti samankaltaisia sanoja: lv. *birksts*, *birkstele*; lt. *pirkšnis*, lv. *pirksts*; lt. *žibirkštis*; lt. *kibirkštis*, lv. *cibirkste* (ME, Kurschat LDW). Useimmat sanakirjojen (ME, s.v. *pirksts*; LEW, s.v. *beržas*, *pirkšnis*, *žibė* I; SEJL s.v. *kibirkštis*) näille esittämät etymologiat ovat semanttisesti enemmän tai vähemmän epäilyttäviä. Todennäköisesti ainakin enimmäkseen muodot ovat syntyneet affektin ja erilaisten kontaminaatioitten kautta **girkšt-* ja **žirkšt-*-kantojen sekoittuessa eri verbivartaloihin: kba. **bir(ē)-* (> lt. *birti*, *birėti* (*byrėti*),

lv. *birt*, *birēt* 'streuen, ausfallen, verstreut, zerstückelt werden, zerbröckeln', LEW), kba. **per-* (> lt. *perti* '(ein)schlagen, stark donnern'), **zibē-* (> lt. *zibēti* 'glänzen, glänzend strahlen, schimmern, leuchten, blitzen', LEW³) ja **kib-* (> lt. *kibti* 'sich anhängen, anhaken, sich heranmachen, in etwas eindringen, angreifen', LEW). Sanojen lt. *kibirkštis* ja lv. *cibirkste* äänteellinen yhteys sm. *kipinä* on siis sattuman tulosta.

Kahdesti kirkastettu?

Kirki-sanueeseen Hakulinen liittää adjektiivin *kirkas*, joka ei ole kovin laajalle levinnyt, vaikka kuuluukin suomessa yleisimpiin adjektiiveihin. SSA merkitsee karjalan sanan *kirkas* uudeksi ja viron sanan *kirgas* lainaksi suomesta, mikä panee epäilemään, voisiko myös vatjan *tširkas* olla suomalaisperäinen. Sanan myöhäisyyteen viittaa myös äännerakenne: geminaatta pitkän tavuaineksen jäljessä ei ole palautettavissa kantasuomen viimeistä vaihetta pitemmälle. Sekundaarin geminoitumisen mahdollisuutta tukee Hakulisen esittämä johdossuhdeparalleeli *kärki* ⇒ *kärkäs*.

Kipinä on ilmiselvästi *kirkas*, joten onko *kirkas* siis erotettava #*kiri*-fonesteemin yhteydestä? Hakulisen selityksessä ongelmana on epäsäännöllinen johdossuhde, josta löytyy vain yksi rinnakkaistapaus ja sekin semanttisesti hämärä: SMS tuntee adjektiiville *kärkäs* vain merkitykset 'halukas, innokas, hanakka; herkästi jtk tekävä', *kärkeen* liittyvä terävyyden komponentti siltä puuttuu.

SSA:n kannattamalle yhteydelle *kirkuu*-verbiin on osoitettavissa enemmän ja selvempiä paralleelleja. Forsberg esittää #*raji*-fonesteemin yhteydessä aivan samaa johdossuhdetta adjektiivin *raikas* ja verbin *raikua* välille (Kulonen 2010: 123). Niinpä *kirkas* voisi olla ääntä mukailevaa lähtöä samoin kuin Itkosen (1966: 372) esimerkkeinä synestesiasta mainitsevat adjektiivit *beleä* ja *räikeä*.⁴ Samoin saksan *hell* 'kirkas, valoisa; vaalea' on Klugen ja Seeboldin (2002) mukaan ensisijaisesti viitannut kimeään ja korkeaan ääneen ja synesteettisen metaforan kautta saanut nykyään tavallisemmat, valon tai värin määrään viittaavat merkityksensä. Päinvastaisessakin tapauksessa, substantiivin *kirki* johdoksena, on ainakin adjektiivin nykyinen käyttö ääntä kuvaavissa yhteyksissä – vrt. Kielitoimiston sanakirjan esimerkit *kirkas pojanääni*, *kirkas sopraano* ja *huilun kirkkaat sävelet* – muokkautunut osaksi ääntä mukailevaa sanastoa, jossa *ki*-alkuisuus viittaa korkeisiin ääniin: *kileä*, *kimeä*, *kilkata*, *kirkuu*, *kirskuu* jne.

3. Tästä on johdettu myös lv. *zibens* 'salama', johon Viitso (1992: 171) on liittänyt sm. *kipinä*-sanana esibalttilaisena lainana. Sanaa ei kuitenkaan ole välttämätöntä olettaa näin vanhaksi, etenkin kun merkitys ei täsmää.

Lätin sanan verbijohdos (Nötk) *zibat* 'sich schnell bewegen', (Bauske) *zibelēt* 'sich schnell hin und her bewegen' (ME) on kuitenkin lainautunut viroon: *sibama*, *sibelema* 'davon laufen, hin und her laufen, sich schnell hin und her bewegen, nicht still halten' (EdW). Koska lätin verbin motivaatio on ilmeinen (vrt. sa. *blitzen* 'sich schnell bewegen'), ei viron verbejä ole syytä EES:n (s.v. *sibama*) tavoin pitää äänteellisesti motivoituina, vaan lainana latviasta.

4. Näistä rinnastuksista kiitän artikkelini vertaisarvioijaa.

Säteitä meren takaa?

Hakulinen selittää *kirjen* vanhana äänteellisenä muuntumana viron ja eteläviron sanat *kiir* (: *kiire*) 'säde' ja *kiirgama* 'säteillä', vrt. vs. Nõo *kiirg* 'liekki'. Tätä etymologiaa tukee edelleen mm. EES. Vokaalin piteneminen selittyisi synesteettisellä äännesymboliikalla hyvin – säteethän ovat pitkänomaisia – jos vain *kiir* olisi tulkittavissa motivaatioltaan ekspressiiviseksi. Tällöin myös klusiilin kadon saattaisi selittää sen assosioituminen tilkeainekseksi. Kun kyseessä kuitenkin on konkreettistarkoitteinen substantiivi, on muitakin alkuperäselityksiä hyvä hakea. Nostan tässä kolme lainaetymologiaa harkittaviksi.

Ensinnäkin voidaan lähteä keskialasaksin sanasta *schîr* n. 'eine offene Bahn durch das Reith (am Ufer des Zwischenahner Meeres), so dass man mit dem Kahne hindurchfahren kann zum oder vom Lande. Dergleichen Durchfahrten durch das Reith finden sich viele am Ufer dieses Meeres', joka MndW:n mukaan on johdos verbistä *scheren* 'jakaa, leikata'. Tällöin merkityksen 'säde' taustalla olisi 'oikotie, leikkaus, suurin matka kahden pisteen välillä' ja merkitys 'valonsäde' olisi kehittynyt vasta sekundaarista yhteydestä vanhempaan sanaan *kirg* 'kipinä, liekki'. Tällainen etymologia on kuitenkin hyvin epätodennäköinen: yhtäältä *kiir*-sanana *e*-vartaloisuus viittaa keskialasaksia varhaisempaan lainanlähteeseen ja toisaalta luultavin motivaatio sädetä merkitsevälle sanalle on 'valonsäde'.

Toiseksi 'säde' tulee lähelle ruotsin *skir* n. sanan harvinaisehkoa merkitystä 'glans, sken, skimmer; i sht i fråga om ljus från en himlakropp (särsk. grynings- l. aftonljus)', joka SAOB:n mukaan on adjektiivin *skir* (< msk. *skirr* → sm. *kiira*) 'kirkas, puhdas, selkeä' substantivoituma 'kirkkaus' > 'loiste, kajo' eikä siis ensisijaisesti liity yleisempään substantiiviin *skir* 'harso'. SAOB tuo esimerkkeinä kirjallisuudesta lauseet *Om de döda stiga opp / I månens skir* (c. 1870) ja *Månens strålar föllo öfver hennes panna och inväfde hela gestalten i ett skir af öfverjordiskt ljus* (1889). Sanan lainautuminen viroa edeltäneisiin itämerensuomalaisiin murteisiin edellyttäisi siis merkityksenkehitystä 'kirkkaus' / 'taivaankappaleen loiste' > 'säde' joko lähtö- tai kohdekielestä. Lähtökielestä on pidettävä kantaskandinaavia tai viimeistään muinaisruotsia.

Kolmas mahdollinen lähtömuoto on rekonstruoitavissa islannin sanojen *gísl* m. 'säde' ja *gíll* m. (= no. murt. *gil*) 'kirkas piste pilvipeitteessä, sädekehä, halo' pohjalta. Edellinen palautuu Kroonenin (EDPG s.v. **gísla-*) mukaan kantagermaanin muotoon **gíslaz* ja jälkimmäinen alun perin päätepainolliseen muotoon **gízlaz*. Molemmat on muodostettu kantaindoeurooppalaisella *-l*-johtimella *e*-asteisesta vartalosta **g^heis-*, jonka *o*-asteinen johdos on kge. **gaizaz* 'keihäs; huippu, kärki'; tästä on lainautunut sm. *keihäs* ja sanan myöhemmästä skandinaavisen *z > r*-kehityksen jälkeisestä muodosta sm. *kaira*. Lainaetymologia edellyttäisi joko konsonanttityhtymän *-rl-* yksinkertaistumista lainautuessa ksk (**gísla-* >) **gírla-* → ksm. **kiiri* tai lähtökieleen *e*-asteista (**gíz-* >) **gír-* kantaista muotoa ilman *-l*-johdinta. Koska oletetulla lähtömuodolla ei ole tarkkoja vastineita, on etymologia epävarma.

Jokainen kolmesta lainaetymologiasta selittäisi *kiir*-sanana äänneasun paremmin kuin johdosselitys ← *kirg* antamalla mahdollisuuden luopua vokaalin pitenemisen

ja sanansisäisen klusiilin kadon oletuksesta. Verbin *kiirgama* -g- olisi helposti selitettävissä sekundaariksi vaikutukseksi merkitykseltänsä läheisestä *kiirg*-sanasta. Esitettyistä etymologioista todennäköisimpänä pidän lainautumista ruotsin *skir*-sanaa edeltävästä muodosta.

Myös *kiiriä* liittyy 'säteen' merkityskenttään ja etenkin ruotsin *skir*-sanana 'lois-teeseen': *kissan silimä kiirii* 'kiiluu' (Ilomantsi, SMS). Verbi saattaa siis selittyä johdok-sena sanasta **kiiri* 'säde', vaikkei sillä olekaan vastineita suomen ulkopuolella. Forsberg (Kulonen 2010: 154) pitää suppealevikkisen *kiiriä*-verbin yhteyttä #*kiji*-fonesteemiin (~ *kiikku*, *kiikkerä*, *kiikki*) epävarmana. Epäily on oikeutettua, sillä -r- ei kuulu usein käytettyihin tilkekonsonantteihin (s. 239) ja semanttisestikin *kiiriä* tulee lähemmäs tässä käsiteltyä #*kiri*-fonesteemia.

Kiire on nuorta kauppatavaraa

Lopuksi Hakulinen yhdistää *kirki*-pesyeeseen myös *kiireen* olettamalla samoja sporadisia äänne muutoksia kuin *kiir*-sanaan. Merkitysparalleleiksi Hakulinen tarjoaa suomesta sanaa *bäkärä*, jolle Lönnrot antaa merkityksiksi yhtäältä 'käthet, kättja, brunst, trånad' (SMS 'tarve, halu, into, kiihko, himo'), toisaalta 'hast, ifver' (SMS 'kiire; pula, hätä'), muista kielistä ruotsin sanaa *bråd* 'kiireellinen; kuuma' ja ranskan sanaa *tôt* 'pian' < lat. *tostum* 'poltettu'.

Kiire on kuitenkin hyvin laajalevikkinen pohjoisessa ja keskisessä itämeren-suomessa, vaikka puuttuukin eteläisimmästä kielistä liivistä ja eteläviirosta. Sen kohdalla vokaalin piteneminen ja klusiilin kato olisi siis selitettävä hyvin varhaiseksi, jo ainakin kantasuomen Suomenlahden murteen äännekehitykseksi. Sanalla on kolme kaksitavuista päätevarianttia, -*eh*-, -*uh*- ja -*u*-, ekspressiiviselle sanalle siis varsin maltillinen määrä, etenkin kun eri variantit ovat murrealueittain lähes täydennysjakaumassa, ilman suuria päällekkäisyyksiä: smI *kiire*, ka. *kiireh*, va. *tšiire*, vi. *kiire* ~ smL *kiiru*, vi. *kiir*: -*u* ~ ve. *kiruh*.

Kiire on suomessa ensisijaisesti substantiivi 'hoppu, hätä' ja toissijaisesti adjektiivinen 'kiireinen, kiireellinen', vrt. *no ei tässä niin kiirettä òuj jottei lähtee? lennätä* (SMS: Nilsjä); *mull on kiirehet työt siellä mökilläni* (SMS: Himanka). Sama pätee karjalaaan (*kiireh*) ja vepsään (*kiruh*). Viron kirjakeleessä *kiire* on yleisimmin adjektiivinen 'nopea' ('nobe, kärmas'), harvemmin substantiivi suomen tapaan ('rutt'): *Jõgi on üsna kiire vooluga*; *Mul pole kuskile suurt kiiret* (EKSS). Viron murteiden sanakirjassa sanan substantiivisesta käytöstä on kuitenkin esimerkkejä hyvin laajalta alueelta, ja adjektiivinakin sen merkitys on useammin substantiivin merkityksestä johdettu 'kiireinen, kiireellinen' kuin ensisijaiseen adjektiivisuuteen viittaava 'nopea'. Ilmeisesti *kiire* siis palautuu koko levikkialueellaan vanhaan substantiiviin ja sen adjektiivinen käyttö on uudempaa.

Saksassa on adverbi *schier* 'melkein, lähes' ('beinahe, fast'), joka ei etymologisesti liity adjektiivin *schier* 'puhdas, aito' (tämä kuuluu yhteen yllä mainitun ruotsin sanan *skir* 'kirkas, puhdas, selkeä' kanssa). Nykysaksassa ensin mainittua *schier*-sanaa

ei käytetä adjektiivisesti, mutta vielä keskiyläsaksassa sillä oli merkitys 'pian tuleva t. koittava', yleensä superlatiivisesti käytettynä 'seuraava': *auf den schiersten montag* 'seuraavana maanantaina' (Grimm DWB). Adverbina keskiyläsaksan *schier(e)* merkitsi sekä 'nopeasti, pian' että 'melkein'. Jälkimmäinen merkitys on jo Grimmin mukaan uudempi. Samansuuntaisen merkityksenkehityksen 'pian' > 'melkein' on käynyt läpi myös saksan *fast*. Virossakin *pea* merkitsee sekä 'pian' että 'melkein, lähes'.

Muinaisyläsaksassa adverbi oli muodossa *skiaro* 'nopeasti, heti', mutta sitä vastaava adjektiivi *skēri* esiintyy teksteissä merkityksessä 'scharf, hitzig im Aufspüren, scharfsichtig im Erforschen', siis 'terävä, nopeälyinen' eli joku jolla "leikkaa". Sana onkin luultavasti johdettu ie. juuresta **skerH-* 'leikata', josta myös > sa. *scheren* 'leikata', aiemmin myös 'kiirehtiä'. Keskialasaksissa *scheren* merkitsi myös 'mennä, juosta, kiiruhtaa', jossa taustalla lieenee 'leikata' > 'oikaista', vrt. sa. *aus dem Kurs scheren* 'poiketa kulkusuunnasta' > 'kiiruhtaa': tähän liittyy myös ylempänä mainittu *schîr* 'eine offene Bahn durch das Reith'.⁵ Keskialasaksissa adverbi *schere, schîr, schire* ja keskiahollannissa *sc(h)ier* merkitsivät 'pian, nopeasti, heti; suunnilleen, melkein' (Kluge & Seebold 2002, MndW).

Muinaisskandinaavissa ei ole vastinetta *schier*-adjektiiville eikä adverbille, ja länsigermaanin sanat viittaavat kantagermaanin muotoon **skēr-* (EWgP **skē₂r-*), joka vokaalinsa puolesta ei sovi lainanlähteeksi. Niinpä *kiire* ~ *kiiru* onkin voitu saada vasta keskialasaksista, jossa *ī*-llinen muoto esiintyy yleisesti *ē*-llisen rinnalla. MndW mainitsee sen käytöstä esimerkit *schîrst kumftich* 'nächst kommende', *mit dem schiersten* 'baldmöglichst' ja *dat he betalen wil schîr efte morgen* (s.v. *schere*) sekä *do nu de meister schîr wedder wech wolde, sprack he* (s.v. *schire*). Substituutio kas. *sch-* [sk-] → ims *k-* on odotuksenmukainen, vrt. kas. *ship* → sm. *kippa* (Bentlin 2008: 68), kas. *schicht(e)* → vi. *kibt*, kas. *schenke* → vi. *kink* jne. (ASL).

Schîr(e)! 'nopeasti!' tai ehkä *schîr(e)-schîr(e)!* 'hop hop!' saattoi olla komento, jota hansakauppiaita satamissa ja laivoissa palvelleet itämerensuomalaiset joutuivat työnohtajiltaan kuulemaan. Tällaiset ilmaisuthan opitaan helposti muuten aivan vieraastakin kielestä. Varhaisen kapitalismin airuena yksitavuinen interjektio **kiir!* levisi näin itämerensuomalaisten puheessa laajemmalle kuin myöhemmät alasaksilaislainat, idässä aina vepsään saakka. Substantiivi **kiireh* ~ **kiiruh* ~ **kiiru* on tällöin johdos interjektioista **kiir!* samaan tapaan kuin *hoppu* saattaa olla johdos interjektioista *hop!* (NES), mutta laajemman levikin myötä mukana on enemmän vartalovaihtelua. Muita mahdollisia vepsään ulottuvia alasaksilaislainoja ovat Bentlinin (2008: 78, 86, 274) mukaan *märssy, nuotio* ja *rikki*.

Varmaa *kiireen* interjektiooperäisyys ei ole, kuten ei *hopunkaan*, jolla on karjalassa myös merkitykset 'tuska, vaiva' ja 'riita, suukopu' (KKS). Toisaalta *kiire* on ilmeinen Suomenlahden alueen sana, jolta puuttuvat vastineet niin liivistä kuin etelävirostakin, kahdesta jo rautakaudella muista erilleen kasvaneesta kantasuomen haarasta. Se onkin

5. Näin MndW s.v. *schîr*. Toisin Knapp (1974: 209), joka pitää kantana ie. verbiä **skēi-* 'erottaa' (näin myös EWgP s.v. *skē₂ri* ja Kluge & Seebold 2002 s.v. *schier*), mutta tämä ei kuitenkaan sovi merkitykseen 'nopeasti, pian'.

mahdollista selittää myös kantagermaanisenä lainana. EWgP (s.v. *skē₂ri*) esittää tässä mainitun germaanisen sanueen kanssa löyhemmin yhteen kuuluvina kaksi kge. **skeir*-kannasta johdettua sanaa, muinaisyläsaksan (Abrogans-sanaluettelosta noin vuodelta 750 tavattu) substantiivin *skīra* 'Geschäft, Aufgabe, Obliegenheit' ja muinaisenglannin verbin *scīran* 'in Ordnung bringen'. Muinaisyläsaksan muodon aiempi, kantagermaaninen asu **skeirō* sopisi jo sellaisenaan substantiivin *kiiru* (josta *kiire* olisi tällöin myöhempi johdos) lähtömuodoksi, ovathan *kiireet* yleensä 'hoidettavia asioita'.

Fonesteemin vetovoima

Fonesteemin #*kiri*-konventionaalinen äännesymboliikka näyttää muodostuneen kerros kerrokselta, kun imitatiivisen ja synesteettisen aineksen päälle on kasautunut monenläh töisiä sanoja, joitten merkityksenkehitystä on ohjannut aiempien kerrostumien semantiikka, toisin sanoen fonesteemi itse.

Lähtökohtina ovat olleet yhtäältä ääntä mukaileva **kire-* ~ **kir-k-u-* (> vi. *kireda* 'kiekua' ja sm. *kirkua* ~ *kirkkua* ~ *kirskua*), toisaalta synesteettisesti äännekonventionaalinen **kire-* ⇒ **kiretä* (> sm. *kireä*) ja **kires'* (> sm. *kire*). Vasta pohjoisessa itämerensuomessa on adjektiivi *kirkas* syntynyt *kirkua*-verbin johdoskorrelaattiksi ja tuonut synesteettisen äännekonvention 'kirkas ääni' ~ 'kirkas valo' kautta fonesteemille merkityskomponentiksi myös 'valoisuuden'. Tämän merkityksenlaajentuman on taustalla on voinut vaikuttaa balttilaisperäinen *kirki*, jos se on täälläkin merkinnyt 'kipinää' vielä tuolloin: sitä voisi siis pitää #*kiri*-fonesteemin sukulaisena "väärän koivun takaa".

Jos viron *kiir* 'säde' (< **kiiri*) on saatu skandinaavisista kielistä, sen lainautumista on varmasti motivoinut äänteellis-semanttinen yhteys 'kipinää' merkinneeseen *kirki*-sanaan. Pohjoisesta itämerensuomesta **kiiri* on sittemmin kadonnut, mihin on varmaankin myötävaikuttanut se, ettei *kirjen* alkumerkityskään ole täällä säilynyt. Johdos *kiiriä* osoittaa sanan kuitenkin kuuluneen myös Suomenlahden pohjoispuoleisten muinaismurteitten sanastoon. Täällä puolestaan skandinaavisperäinen on suomen *kiira* 'puhdas, kirkas', ja sen omaksumiseen on tarjonnut tarttumapintaa 'valoisuuden' komponenttinsa suhteen lähes synonyyminen *kirkas*.

Kumpikin skandinaavista saatu lisä on tahollaan kasvattanut #*kiri*-fonesteemin "valoisa" komponenttia. Suomen murteissa myöhemmät ruotsalaislainat *kiiri* '(paha) mieliala' ja *kiiras* 'peräänantamaton, tiukka; kitsas, nuuka' taas ovat *kireän* (ja *kireen*) kieleen vetäminä voimistaneet fonesteemin vanhempaa, "tiukkaa" ja "ankaraa" suuntaa, joka on *kiirastulussa* saanut uskonnollisenkin ulottuvuuden. Etelämpänä fonesteemi on virittynyt aivan päinvastaisiin 'himokkuuden' merkityksiin, kun eteläviron saksalaisperäinen *kiiras* 'raisu; kiimainen' voimistaa vanhempaa *kirki*-sanuetta.

Mahdollisen alasaksilaislähtöisen interjektion *kiir!* ja siitä ehkä johdetun *kiire*-substantiivin juurtumiseen on hyvinkin voinut myötävaikuttaa yhteys *kireään*, kiristäähän kiire tunnetusti pinnaa. *Kiireen* kyydissä on puolestaan saanut alkunsa #*kiri*-peseeseen uusin substantiivi, sanojen *kireä* ja *kiristää* yleiskielinen johdoskorrelaatti *kiri*.

Lyhenteet

ie.	kantaindoeurooppa	murt.	murteissa
ka.	karjala	n.	neutri(sukuinen)
kas.	keskialasaksi	no.	norja
kba.	kantabaltti	ru.	ruotsi
kge.	kantagermaani	sa.	saksa
ksl.	kantaslaavi	saaP	pohjoissaame
kysa.	keskiyläsaksa	sm.	suomi
lat.	latina	smI	suomen itämurteet
lt.	liettua	smL	suomen länsimurteet
lv.	latvia	va.	vatja
m.	maskuliini(sukuinen)	ve.	vepsä
mas.	muinais(ala)saksi	ven.	venäjä
mksl.	muinaiskirkkoslaavi	vi.	viro
msk.	muinaisskandinaavi	vs.	eteläviro (võro-setto)

Sanakirjalähteet

- ASL = VIKBERG, JÜRI 2011–13: *Alamsaksa laensõnad eesti keeles*.
 <<http://www.eki.ee/dict/asl/>>.
- DWB = GRIMM, JACOB & GRIMM, WILHELM 1854–1960: *Deutsches Wörterbuch I–XVI*. Leipzig.
- EDBIL = DERKSEN, RICK 2015: *Etymological dictionary of the Baltic inherited lexicon*. Leiden Indo-European etymological dictionary series 13. Leiden – Boston: Brill.
- EDW = WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1869: *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg.
- EDPG = KROONEN, GUUS 2013: *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Leiden Indo-European etymological dictionary series 13. Brill.
- EES = IRIS METSMÄGI & MEELI SEDRIK & SVEN-ERIK SOOSAAR (TOIM.) 2012: *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS 1994–(2016) = *Eesti murrete sõnaraamat 1–(27)*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- EKSS 2009 = *Eesti keele seletav sõnaraamat*. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EWGP = HEIDERMANNS, FRANK 1993: *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. Studia Linguistica Germanica 33. Berlin – New York: Walter De Gruyter.
- HGE = OREL, VLADIMIR 2003: *A handbook of Germanic etymology*. Leiden – Boston: Brill.
- Kielitoimiston sanakirja*. 2018. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
 <<https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/>>. Päivitetty 6.6.2018.
- KKS 1968–2005 = *Karjalan kielen sanakirja I–VI*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KLUGE, FRIEDRICH & MITZKA, WALTHER 1967: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20., bearbeitete Auflage. Berlin: Walter De Gruyter.
- KLUGE, FRIEDRICH & SEEBOLD, ELMAR 2002: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin: Walter De Gruyter.
- LDW = KURSCHAT, ALEXANDER 1968–73: *Litauisch-deutsches Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LEV = KARULIS, KONSTANTĪNS 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca divos sējumos*. Rīga: Avots.

- LEW = FRAENKEL, ERNST 1955–65: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LÄGLOŠ = ANDRIES DIRK KYLSTRA, SIRKKA-LIISA HAHMO, TETTE HOFSTRA & OSMO NIKKILÄ 1991–2012: *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* 1–3. Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
- LÖNNROT, ELIAS 1874–80: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*. Helsingissä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ME = JĀNIS ENDZELĪNS (TOIM.) 1923–32: *K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca* I–IV. Rīga: Kultūras fonds.
- MNDW = SCHILLER, KARL & LÜBBEN, AUGUST 1875–81: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* I–VI. Bremen: Kühnemann.
- NES = HÄKKINEN, KAISA 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Juva: WSOY.
- SAOB 1893–(2017) = *Svenska Akademiens ordbok* 1–(37). Lund.
- SEJL = SMO CZYŃSKI, WOJCIECH 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny.
- SKES 1955–81 = *Suomen kielen etymologinen sanakirja* I–VII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS 1985–(2008) = *Suomen murteiden sanakirja* 1–(8). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA 1992–2000 = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* 1–3. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Muut lähteet

- BENTLIN, MIKKO 2008: *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte. Der lexikalische Einfluß des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 256. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- HAKULINEN, LAURI 1933: Suomen kirki ja kiire – *Virittäjä* 37: 159–166.
- ITKONEN, ERKKI 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. Universitas 4. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- JARVA, VESA 2003: *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, suomen kielen laitos.
- JUNTILA, SANTERI 2015: *Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kanta-suomen balttilaislainojen tutkimushistoria*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- KNAPP, FRITZ PETER 1974: Wiederum germanisches e². – *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* 96: 207–240.
- KOIVULEHTO, JORMA 1974: Lisiä germaanis-suomalaisiin lainakosketuksiin. – *Virittäjä* 78: III–127.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 2010: *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuatiivisten u-verbijohdosten historiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MATASOVIĆ, RANKO 2008: *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- SPERBER, HANS 1923: *Einführung in die Bedeutungslehre*. Bonn – Leipzig: Kurt Schroeder Verlag.
- STRENG, HARRY JOHANNES 1915: *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VIITSO, TIIT-REIN 1992: Proto-Indo-European laryngeals in Uralic. – *Linguistica Uralica* XXVIII: 161–172.